UGRAI JÁNOS

Utak a dunántúli református közösségekből „felfelé”[1]

A XIX. századi dunántúli református akadémikusok mobilitásának tanulságai

BEVEZETÉS

Az alapításának 200. évfordulóját 2025-ben ünneplő Magyar Tudományos Akadémia támogatásával évek óta szisztematikusan gyűjtöm a XIX. században megválasztott akadémikusok életút-adatait.[2] A kollektív biográfiai elemzésre előkészített adatbázis sokféle részhalmaz kialakítását teszi lehetővé – így például a hazai szakirodalomban Kósa László, majd pedig Kovács I. Gábor által felvetett felekezeti kultúrrégiók közötti hasonlóságok, különbségek megragadását is.[3] Az első mélyfúrások alapján úgy tűnik, a különböző szellemi központok, iskolavárosok köré szerveződő életutak összegyűjtése és az adatok elemzése fontos tanul-

[1] A tanulmány a NKFI K-145896. sz., *A magára hagyottság és a megküzdés jegyében. Művelődés- és társadalomtörténeti mélyfúrások a protestáns kultúrrégiók összehasonlító történeti elemzéséhez* című projekt támogatásával, valamint a *Tokaj-Hegyalja Egyetem Iskolavárosok Kutatási Program* részeként készült.

[2] Az MTA Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíja 2020–2023 között támogatta az adatbázis építését.

[3] KÓSA László – FILEP Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.; KOVÁCS I. Gábor: Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása, Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása 1848–1944. III. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest, 2016. 9–11.; HEGYI Ádám: Regionális vallási identitástudat kialakulása a Bánátban élő német és magyar reformátusok között a 18–19. század fordulóján. = KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.): Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2020. 213–223. – Kovács I. Gábor legújabban felekezeti identitásrégiót emleget ugyanezen jelenség leírására: KOVÁCS I. Gábor – TAKÁCS Árpád (szerk.): Társadalmi alakzatok és identitásrégiók. Református erőterek és hálózatok. A dunántúli és dunamelléki származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. V. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2024.

DOI: 10.55954/AP.2026.1-4.297

ságokkal szolgál az egyháztörténészek számára is.[4] Remélhetőleg ezeknek az esettanulmányoknak a gyarapodása újabb és újabb adalékok megismeréséhez vezet, s ezt követően lehetőség nyílik egy részletes összehasonlító elemzés elkészítésére, amely az egyes felekezetek, egyházak regionális tagoltságát az eddiginél árnyaltabban mutatja majd be.

Ennek a hosszabb távon elvégzendő munkának a részeként ezúttal a dunántúli református érdekeltségű XIX. századi akadémikusok tablóját vázolom fel. A bicentenáriumi alkalom szempontjából már önmagában egy teljességre törő névsor összeállítása sem felesleges — így adózhatunk jeles elődeink emlékének. Ugyanakkor az életutak állomásait elsődlegesen a földrajzi, másodlagosan pedig a társadalmi mobilitás szempontjából megvizsgálva tudományos elemzést is készíthetünk. E szempontok metszéspontján pedig körvonalazódik a dunántúli reformátusok oktatási intézményhálózatának szerepe a korabeli tudományos csúcselit kinevelésében.

AZ AKADÉMIA A XIX. SZÁZADBAN — NÉHÁNY ELŐZETES MEGJEGYZÉS

Az 1825-ben megalapított Magyar Tudós Társaság 1830 végétől működött — ekkor választották meg az igazgató tagok a 22 alapító rendes tagot. A szabadságharcig (pontosabban 1847-ig) minden évben választott új tagokat a testület, majd egy tízéves kényszerszünet állt be az intézmény életében. A politikai elnyomás enyhülésével 1858-tól indulhatott újra az akadémia élete, s ezt követően lényegében folyamatos annak működése.[5] A kollektív biográfiai adatokat az intézmény belső korszakhatáraihoz igazodóan tagolom — ez bizonyos módszertani nehézségek kiküszöbölése mellett egyszersmind a kisebb korszakok összehasonlítását is felkínálja. Az első ilyen kisebb korszak tehát az 1830–1847 közötti reformkori szakasz. Ekkor összesen 236 rendes, levelező és tiszteleti tag beválasztására került sor. A második időszakot az 1858-as újraindulástól az 1869. évi alapszabály-módosításig és osztály-átsorolásig számolom: ebben az

[4] UGRAI János: Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcselit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága. = Tér és Társadalom 36 (2022) 1. sz. 40–58.; BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor – UGRAI János: Zemplén változó helye az akadémiai mozgalomban. = UGRAI János (szerk.): Zemplén és akadémikusai. Hegyaljai Helikon Könyvek 2. Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak, 2025. 11–40.

[5] FEKETE Gézáné (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1975.

időszakban 167 akadémikust választottak meg. 1891-ben szintén egy — ezúttal igen nagy jelentőségű — osztály-átsorolást határoztak el, ami célszerűvé teszi, hogy itt húzzuk meg XIX. századi vizsgálódásaink határait. Az 1870–1891 közötti két évtizedben 158-an lettek akadémikusok.

Természetesen a halálozások miatt sosem voltak egyidejűleg ennyien a tagságban, a fenti számok az adott időszakban összesen megválasztottak mennyiségét fejezi ki. Szintén okot adhat a félreértésre, ezért illik aláhúzni: könnyedén előfordulhatott, hogy a reformkorban megválasztott kiválóság adott esetben még a harmadik korszakban is élt és alkotott — miközben életút-adatait a reformkori első szakasz tudósainál összesítjük.

A legelső 22 rendes tagot egyébként az Igazgatóság nevezte ki, közülük három-három pesti és vidéki tag kapott fizetést. A tagválasztás folyamata az első években fokozatosan alakult ki. 1833-tól a tiszteleti és a rendes tagok írásban jelölhettek új tagokat, az ajánlásukkal ellátott íveket a Társaság termében nyolc napig kifüggesztették. Ezeken az íveken bárki csatlakozhatott a jelölt támogatásához, majd a tiszteleti és rendes tagok titkos szavazás útján rangsorolták a jelölteket. A legtöbb szavazatot kapott személyeket terjesztették az Igazgatótanács elé, amely végül döntött az új tagokról.[6] Az egyidejű taglétszámot egyébként 1869-től szabályozták: ekkor 24 főben állapították meg a tiszteleti és 60-ban a rendes tagok számát. A levelező tagok számát ekkor még nem határozták meg; azt 1888-ban 156 főben szabták meg. Ez az alapszabály-módosítás egyébként a tagválasztást is szabályozta: a szavazati joggal rendelkező tiszteleti és rendes tagok kétharmadának kellett támogatnia a jelöltet előbb a tudományos osztályban, majd pedig a nagygyűlésen is.[7]

Elöljáróban még két szempontot érdemes kiemelni. A Magyar Tudós Társaság eredetileg elsődlegesen a nemzeti kultúra és nyelv művelését és terjesztését szolgálta, s csak másodlagos feladata volt a tudományok ápolása, gyarapítása. Ez a kettős funkció a dualizmus korában kezdett elhalványulni, s az 1870–1880-as évektől vált mindinkább egyértelművé, hogy az MTA fő feladata a tudományos kutatások és diskurzus elősegítése, és a tudományos tevékenységek fóru-

[6] R. VÁRKONYI Ágnes: A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831. = PACH Zsigmond Pál (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 9–28., 34–35.

[7] VÖRÖS Antal: A dualizmus évtizedei. = PACH Zsigmond Pál (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Budapest, 1975. 144.

mok működtetése.[8] Ez a paradigmatikus fordulat megjelent az intézmény elnevezésének megváltozásában: a Tudós Társaság nevet a század közepétől fokozatosan váltotta fel a Magyar Tudományos Akadémia kifejezés.

A változás természetesen a tagság rekrutációján is nyomot hagyott: a reformkorban és a neoabszolutizmus korában még az akadémiai élet automatikus, természetes velejárója volt, hogy tudományos életművel egyáltalán nem rendelkező férfiakat is beválasztottak. Újságírók, lapszerkesztők, mecénások, költők, színészek, egyesületszervező jogászok, politikusok, külföldet járó utazók, egyházi szónokok, püspökök ugyanúgy bekerülhettek az akadémikusi körbe, mint az épp kibontakozó tudományágak egyes korai képviselői — lényegében egyetlen feltételnek kellett megfelelniük: a magyar nyelv vagy a magyar kulturális intézményhálózat terjesztésében, fejlesztésében játsszanak valamilyen szerepet. Miután ez a kultúra- és művészetközvetítő funkció az Akadémia életében elhalványult (s átkerült más szervezetekhez — pl. Kisfaludy Társaság, Szent István Társulat stb.), akadémikussá is egyre inkább kizárólag szaktudósok (és mellettük a tudományos intézményhálózat működtetésében kulcsszerepet vivő politikusok) válhattak. Ez a fordulat az általam most vizsgált harmadik időmetszetben már egyértelműen körvonalazódik.[9]

A másik fontos szempont az akadémiai tagság ún. reprezentatív jellege. Miközben a magyar nyelvű kultúrához kötöttsége miatt az Akadémia kísérletet sem tett arra, hogy a tagságának összetétele tükrözze hazánk nemzetiségi viszonyait, a társadalom felekezeti sokszínűsége már tetten érhető a rekrutáción. A reformkorban megválasztott 236 akadémikus közül 127 (53,8%) volt római katolikus, 68 (28,8%) református, 31 fő (13,1%) pedig evangélikus. A második korszakban, tehát az 1858 és 1869 között beválasztott tagok felekezeti arányaiban egyetlen komolyabb elmozdulás érzékelhető: a 167 fő közül 89 (53,3%) volt római katolikus — ez az arányszám tehát nem változott. A korábbi csaknem 29%-os értékről 23,3%-ra csökkent viszont a reformátusok aránya (39 fő), s ezzel szemben csaknem 3%-kal, 16,2%-ra nőtt az evangélikusoké (27 fő). Az 1870–1891 közötti időszakban a 77 római katolikus (48,7%), a 30 református (19%), a

[8] BÉNYEI Miklós: A nemzeti és polgári kultúra felé. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 65–68.; SZILÁGYI Márton: Irodalmi érdem vagy iskolai végzettség? Arany János társadalmi mobilitása mint esettanulmány. = Pedagógiatörténeti Szemle 8 (2025) 2. sz. 19–29.

[9] UGRAI János: Az akadémikusok társadalmi jellemzői a Magyar Tudós Társaság megalakulásától a 19. század végéig. = CIEGER András (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia világa: Fejezetek az első 200 év történetéből. MTA–ELTE Humán Tudományok Központja. Budapest, 2026. 171–214.

23 evangélikus (15,8%) akadémikus mellett a 13 izraelita (8,2%) tudós is komoly arányszámot biztosított felekezetének.

Ezek az arányszámok nem feleltek meg teljesen az egyes felekezetek népességen belüli arányainak. Minden esetben kimutatható bizonyos alul- vagy felülreprezentáltság (a reformkorban pl. 1,7-szeres a reformátusok és 1,3-szoros az evangélikusok felülreprezentáltsága),[10] miközben a kisebb felekezetek egykét kivételtől eltekintve teljesen kiszorultak az Akadémiáról. Mégis beszélhetünk valamiféle reprezentativitásra törekvésről, hiszen jól láthatóan a felekezeti hovatartozás és azon belüli egyensúly megtartása, vagy elmozdulás esetén az elmozdulás óvatossága, lassúsága fontos szempont volt.[11] Így ez a reprezentativitás nem a felekezetek arányszámát követi szolgaian, hanem az adott felekezet kulturális (majd pedig egyre inkább: tudományos) erejét tükrözte.

Hasonló összefüggéseket sejtek földrajzi értelemben is. A vidéki érdekeltségű akadémikusok otthonául szolgáló szellemi központok és régiók előfordulási gyakorisága egyfajta erősorrendje is az iskolavárosoknak, kultúrrégióknak: amelyek fontosabbnak számítottak a korszakban, onnan egy-két fővel több akadémikust választottak be, a kevésbé jelentőseknek pedig meg kellett elégedniük egy, esetleg két akadémikus egyidejű tagságával. Ily módon pedig az akadémikusok földrajzi hovatartozásának vizsgálatával felállítható a vidéki centrumok egyfajta kulturális–tudományos hierarchiája, listája.

Sajnos ezek a lehetőségek azonban hamar megszűntek. Ahogyan az Akadémia egyre inkább tudományos intézménnyé vált, úgy szorultak ki villámgyorsan a vidéki tagok a testületből — s koncentrálódtak elsősorban Budapestre, másodsorban a nagyobb vidéki felsőoktatási székhelyekre. Míg a XIX. század közepén, a dualizmus elején érzékelhető az MTA részéről a törekvés, hogy az akadémiai mozgalom lefedje az ország teljes területét, s legyen legalább egy-egy beválogatott tag, aki közvetlen kapcsolatot biztosít a bajaiakkal, nagykanizsaiakkal, sátoraljaújhelyiekkel, temesváriakkal stb., ez a törekvés a század utolsó negyedére nagyon legyengült. A felekezeti reprezentativitásra törekvés is háttérbe szorult — nem utolsósorban a modernizációs, szekularizációs tendenciáknak köszönhetően.

[10] Az 1790. évi adatokhoz mérve: BALOGH Margit – GERGELY Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 149.

[11] Módszertani nehézség, hogy mindezt egyetlen, makrotípusú számmal, adatpárral nem lehet kifejezni. Az ezt alátámasztó konkrét példák sora engedi megfogalmazni ezt a – dolog természetéből fakadóan még sokszor, sokféleképpen ellenőrizendő – tézist.

DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS KÖTŐDÉSŰ AKADÉMIKUSOK A XIX. SZÁZADBAN

Ebben a fejezetben egy gyors tablót készítek azokról a dunántúli református kötődéssel rendelkező kiválóságokról, akiket 1830–1891 között választottak meg. A névsorba bekerülnek azok, akik reformátusok voltak és a Dunántúlon születtek vagy tanultak; valamint azok is, akik nem voltak reformátusok, de a Dunántúlon református intézményben tanultak. Elvileg azokkal is számolnék, akik felnőtt életükben kerültek a Dunántúlra és valamilyen egyházi vagy református iskolai állásban dolgoztak — de ilyen példára az adatbázisban nem bukkantam.[12] A különböző térségek vizsgálati részhalmazait minden esetben e logika alapján alakítom ki, ennek megfelelően egy-egy személy több részhalmazban, több régió vizsgálatánál is felbukkanhat, amennyiben régióhatárt átlépve költözködött élete során.

A reformkori 236 akadémikus közül 13 személy esetében mutatható ki ilyen felekezeti kultúrrégiós kötődés — igaz, ez egy esetben rendkívül gyenge kapcsolatnak számít. Ők mindannyian a térségben kezdték tanulmányi pályájukat, egy-két kivétellel a dunántúli református kultúrrégióban is születtek. Az egyik kivétel az izraelita származású Ballagi Mór (1815–1891) volt, aki a Zemplén megyei Inócon látta meg a napvilágot, de vándortanító édesapja előbb Nagyvárad környékén keresett boldogulást, majd pedig a pápai jesivában talált állást. Így Mór előbb Nagyváradon kezdte, s aztán Pesten, majd Pápán folytatta tanulmányait – végül a pesti egyetemen fejezte azokat be.

Hetényi János (1786–1853) a csallóközi Ekel községben született — Komáromhoz közel. A harmadik kivételnek, Tarczy Lajos (1807–1881) filozófusnak a faluja, Hetény szintén Komáromhoz közel, a Duna bal partján fekszik. A többiek pedig a szigorúan vett Észak-Dunántúlról valóak: Komáromban született Tóth Lőrinc (1814–1903) író, jogász; Nagy Károly (1797–1868) matematikus, csillagász és Péczely József (1789–1849) történész. Komáromhoz közel, Ete községben született Bertha Sándor (1796–1877) jogász. Pápa szülötte Zsoldos Ignác (1803–1885) jogtörténész. Pápához közelről származott: Döbrentei Gábor (1785–1851) író, műfordító, szerkesztő – Somlószőlős; Fábián Gábor (1795–1877) lelkész – Vörösberény; Gondol Dániel (1815–1891) író – Inota; Zádor (Stettner)

[12] Az adatbázis az életút legfontosabb állomásaira nézve közel teljes. Ez azt jelenti, hogy természetesen időnként, véletlenszerűen egy-egy újabb adalékkal gazdagodhatunk – ezért teljesen nem kizárható, hogy valaki esetleg indokolatlanul lemarad a mostani tablóról.

György (1799–1806) jogász, esztéta – Duka; és Udvardy Cserna János (1795–1890) mezőgazdasági mérnök – Zámoly.

E 13 későbbi akadémikus közül mindenki részt vett a térség református oktatásában — ám nem mindenki járt a pápai kollégiumba. Hetényi János, Nagy Károly, Péczely József és Tóth Lőrinc Komáromban tanult, majd pedig valahol máshol folytatta tanulmányait: Hetényi János Pozsonyban és Debrecenben, Nagy Károly Pozsonyban, Kolozsvárott és Pesten, Péczely Debrecenben, Tóth Lőrinc pedig Pozsonyban és Pesten tanult tovább. Ebben a 13 fős részhalmazban csupán Tarczy Lajos az egyetlen, aki az észak-dunántúli reformátusok mindkét jelentős iskolájában megfordult, ő Komáromból Pápán tanult tovább.

Kizárólag Pápán volt diák Gondol Dániel. Pápa mellett Pozsonyban tanult még Bertha Sándor és Zsoldos Ignác.[13] Szintén Pozsonyban tanult Fábián Gábor, de ő onnan érkezett Pápára, a felsőbb stúdiumok érdekében. Pápa után Sopronba távozott Döbrentei Gábor, Pesten tanult tovább Udvardy Cserna János. Zádor (Stettner) György Kőszegről érkezett Pápára, s utána a győri királyi akadémiára távozott.

A felsoroltak közül a tárgyalt felekezeti kultúrrégióhoz a leggyengébben Döbrentei Gábor kötődött. Evangélikusként csupán egyetlen esztendeig tanult Pápán — méghozzá kisiskolás korában, tanulmányainak a legelején.[14]

A földrajzi típusú mobilitás-vizsgálat utolsó fontosabb szempontja, hogy a fentiek közül ki hol telepedett le, hol élte le felnőtt éveit. Az eredmény látványos: csupán három kiválóságról lehet elmondani, hogy az észak-dunántúli térségben maradt, vagy ide tért vissza. Apja lelkészi hivatali örökőseként Hetényi János teljes pályáját szülőfalujában, Ekelben szolgálta végig. Hasonlóan egész aktív pályafutása a pápai kollégiumhoz kötötte a helyi diákélet legendás szervezőjét, Tarczy Lajost, illetve az iskola jogtanárát, Zádor (Stettner) Györgyöt. Hetényi János történetéhez hozzátartozik, hogy 1821-ben professzori kinevezést nyert a bécsi egyetem újonnan alapított protestáns teológiai intéze-

[13] Zsoldos Ignác nem kis büszkeséggel írta önéletrajzában, hogy Pápán – s általában egész tanulmányai során mindvégig – eminens diák volt. Nevesebb pápai diáktársai közül kiemelte Martiny Frigyest, aki később Sopron város főbírája, majd polgármestere lett. Vele egyébként Pozsonyban is együtt tanult. Zsoldos Ignác önéletrajza. A Magyar Tudományos Akadémia tagjainak önéletrajzi adatai, 19–20. sz. I–IV. (Digitalizált mikrofilmek) http://real-ms.mtak.hu/25827/ Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattar és Régi Könyvek Gyűjteménye, Régi Akadémiai Levéltár. IV. k. 483–484.

[14] Emiatt ha nem kifejezetten egyetlen térségre fókuszáló tablót, hanem valamilyen országos összesítést készítek, akkor őt nem is szoktam a dunántúli református kultúrrégió kapcsán számításba venni.

ténak dogmatikai katedrájára. Ám mivel a hazai reformátusok ellenségesen fogadták az új intézményt, a tanszék betöltésére nem került sor, Hetényi pedig maradt a gyülekezeténél.[15]

A többiek élete nem kötődött a későbbiekben közvetlenül a szocializációs régiójukhoz: Bertha Sándor, Tóth Lőrinc és Zsoldos Ignác kizárólag (vagy szinte kizárólag) Pesten fejtette ki aktivitását. Ballagi Mór, Döbrentei Gábor, Fábián Gábor és Gondol Dániel pályájának a java is Pesten zajlott. Ballagi Szarvason, majd Kecskeméten tanított összesen több, mint tíz éven át, s ezt követően került a pesti református teológiára. Gondol Dániel bécsi, majd pesti kormányzati hivatalokban dolgozott, idős korában, élete utolsó tíz évére Erdélybe telepedett. Színes életútjának zöme részint Erdélyhez (Kolozsvárhoz), részint pedig Pesthez kötötte Döbrentei Gábort. Fábián Gábor Aradon, Udvardy Cserna János Heves vármegyében, Nagy Károly Bécsben, Péczely József pedig Debrecenben találta meg számítását. Péczely debreceni letelepedését családi körülményeinek korai megváltozása kényszerítette ki és egyben tette lehetővé: lelkész édesapja korán meghalt, édesanyja pedig az akkor már szintén halott debreceni professzor Varjas Jánosnak volt a testvére.[16] Ily módon került bele a „debreceni körbe" — ami egyben azt is jelenti, hogy Péczely dunántúli kötődései nagyon hamar meglazulhattak.

Vonjunk mérleget az első korszak dunántúli református kötődésű akadémikusainak földrajzi mobilitási adataiból. A tanulságok közül talán a legelső, hogy a Balaton vonalától délre eső református közösségekből egyelőre nem nyílt út az akadémikusi körbe. A másik fontos tanulság a kultúrrégió egyoldalú nyitottsága. Egyik irányban a térség ugyanis teljesen zárt volt: sem oktatási kínálata, sem pedig a felnőtt kori karrierlehetőségek szempontjából nem rendelkezett vonzerővel, így betelepülő csúcsértelmiségivel nem rendelkezett. Másik irányban viszont a térség nagyon is nyitottnak tűnik: a 13 érintettből 10-en nem a kultúrrégióban helyezkedtek el felnőtt korukban. Nagy volt Pest csábereje (6 fő), de mellette más irányba is kisugárzott a dunántúli református kultúrrégió — Pozsony, Bécs, illetve Debrecen és Erdély irányába is. A kisugárzás

[15] Hetényi János önéletrajza. A Magyar Tudományos Akadémia tagjainak önéletrajzi adatai, 19–20. sz. I–IV. (Digitalizált mikrofilmek) http://real-ms.mtak.hu/25827/ Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattar és Régi Könyvek Gyűjteménye, Régi Akadémiai Levéltár. II. k. 308.

[16] Péczely József önéletrajza. A Magyar Tudományos Akadémia tagjainak önéletrajzi adatai, 19–20. sz. I–IV. (Digitalizált mikrofilmek) http://real-ms.mtak.hu/25827/ Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattar és Régi Könyvek Gyűjteménye, Régi Akadémiai Levéltár. III. k. 544–548.

nemcsak a felnőtt akadémikusokra jellemző, hanem a továbbtanulási helyszíneket illetően is — itt Pest mellett Pozsony fejtett ki számottevő elszívó hatást. Fontos jelenség továbbá, hogy a dunántúli református kultúrrégió szellemi–oktatási értelemben nem egy-, hanem kétközpontú volt: Pápa mellett Komárom is fontos szerepet játszott. Méghozzá oly módon, hogy Komárom akár Pápa közreműködése nélkül is hozzájárult akadémikus neveléséhez — vagy másként fogalmazva: a dunántúli reformátusok akár Pápa érintése nélkül is eljuthattak a reformkori szellemi elit csúcsára. Igaz, ebben az esetben Pozsony, Pest, netán Debrecen érintése még inkább elhagyhatatlan volt.

DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS KÖTŐDÉSŰ AKADÉMIKUSOK 1858 ÉS 1891 KÖZÖTT

Az érintett akadémikusok száma nem indokolja a következő két vizsgálati időmetszet külön fejezetben tárgyalását: 1858 és 1869 között hét, 1870 és 1891 között pedig csupán két olyan tudós férfiút azonosíthatunk, akinek közvetlen kapcsolata volt a dunántúli református kultúrrégióval.

A neoabszolutizmus korában megválasztott 7 fő közül 5 a térségben született: Jókai Mór (1825–1904) író – Komárom; Kerkapoly Károly (1824–1891) közgazdász – Szentgál; Molnár Aladár (1839–1881) művelődéstörténész – Veszprém; Thaly Kálmán (1839–1909) történész – Csép. Hozzájuk sorolhatjuk még a Dunától ugyan északra, de az egyházkerülethez tartozó Bars vármegyei Garamvezekényben született Kovács-Sebestyén Endre (1814–1878) orvost. A Pozsonyhoz közeli Modor volt a szülővárosa Lichner Pál (1818–1892) klasszika filológusnak; Zsigmondy Vilmos (1821–1888) bányamérnök pedig Pozsonyban született.

Az 1870–1891 között a felekezeti kultúrrégiót érintve akadémikussá választott két kiválóság egyike, Kenessey Albert (1828–1879) hajóstiszt, hajózási szakíró a Tolna megyei, Duna-parti faluban, Gerjenben született. Másikuk, Domanovszky Endre (1817–1895) filozófus a Békés megyei Tótkomlósról származott.

A fentiek közül Zsigmondy Vilmos kivételével mindenki tanult Pápán. Zsigmondy Szakolcán, Komáromban, Pozsonyban és Selmecen tanult. Selmec szintén alma matere Kovács-Sebestyén Endrének, aki innen Pápára iratkozott be, majd Komáromba, onnan Debrecenbe, végül pedig Pestre távozott. Jókai Komáromban kezdte iskolás éveit, majd Pozsonyban, ismét Komáromban, Pápán, Kecskeméten és végül Pesten járt iskolába. Thaly Kálmán Pozsonyból, Lichner

Pál pedig a modori iskolából érkezett Pápára — előbbi Pesten, utóbbi pedig Pozsonyban tanult tovább. Pápán csupán Kerkapoly Károly és Molnár Aladár kezdte a tanulmányait. Molnár nem is tanult máshol, Kerkapoly viszont Pozsonyba is beiratkozott.

Kenessey Albert tanulmányi pályája Gyönkön kezdődött, Pápán, Debrecenben, majd pedig Fiumében folytatódott. Domanovszky Endre klasszikus evangélikus belföldi peregrinációt teljesített: tanult Mezőberényben, Selmecbányán, Pozsonyban — Pápán pedig jogi tanulmányokat folytatott, jóllehet végül se szigorlatot, se ügyvédi vizsgát nem tett.

A tárgyalt 9 akadémikus felnőtt kori pályája jellemzően nem kötődött a térséghez. Egyedül Kerkapoly Károly tanított a pápai kollégiumban, de ő is Pesten jutott karrierje csúcsára. Hozzá hasonlóan Budapesten futott be igazán Kenessey Albert, de ezt megelőzően Debrecenben dolgozott egy takarékpénztárban, majd pedig a Balatonon teljesített hajóskapitányi szolgálatot. Jókai Mór megítélése lehet még kérdéses talán: az ünnepelt írót minden Pesthez kötötte, viszont az 1860-as években a siklósi kerületnek volt az országgyűlési képviselője. Később is maradt az országgyűlés tagja — de már pesti, utána pedig a kassai, oravicai kerületek képviselőjeként. A többiek közül Lichner Pál Pozsonyban, Kovács-Sebestyén Endre és Molnár Aladár Pesten, Zsigmondy Vilmos pedig Selmecen dolgozott felnőtt korában. Domanovszky Endre pápai iskolás éveit követően Szarvason, Sopronban és a nagyszebeni jogakadémián tanított.

A földrajzi mobilitás jellemzői tehát nem változtak. A lecsökkent létszám mellett a vizsgált dunántúli református kultúrrégió továbbra sem tudott különösebb vonzerőt felmutatni a kívülről érkezetteknek, s a térségben szocializálódott későbbi akadémikusok megtartásában sem jeleskedett. Bár Komárom továbbra is ellátott egyfajta oktatási decentrum-szerepet, a pápai főiskola immár csaknem megkerülhetetlenné vált a szellemi elitbe való bekerülés szempontjából. A térségből elköltözők körében továbbra is Pest tanúsította a legfőbb csáberőt, de Pozsony, valamint Selmec és Debrecen is fel-feltűnik a dunántúli illetőségű későbbi akadémikusok pályafutásának állomásai között. Ha csak egyetlen személy esetében is (akit ráadásul a legkésőbb választottak meg akadémikusnak), de a térség Balaton vonalától délre eső periferikus területei (Gerjen mint szülőfalu, Gyönk, mint az első iskolai évek helyszíne) is megjelennek az adatok között.

NÉHÁNY GONDOLAT A TÁRSADALMI MOBILITÁS JELEIRŐL

Viszonylag gyakori jelenség a vizsgált 22 fős részhalmaz körében a felekezeti típusú horizontális társadalmi mobilitás, azaz az interkonfesszionális átjárás. Az izraelita származású Ballagi Mór felnőtt korában tért át protestáns hitre, így pápai tanulmányait még zsidó vallásúként végezte. Sőt, Pápáról először az evangélikus szarvasi középiskolába ment tanítani. Döbrentei evangélikusként tanult Pápán. Zádor György pedig a kőszegi iskolából érkezett Pápára és a szintén katolikus győri királyi akadémián folytatta stúdiumait.[17] A második korszakban megválasztott felekezeti kultúrrégiós kötődésű akadémikusok közül ketten voltak evangélikusok: Lichner Pál és Zsigmondy Vilmos tanult lutheránusként a pápai főiskolán. A harmadik korszakban érintett két személy egyike, Domanovszky Endre evangélikusként került Pápára. Ily módon minden negyedik akadémikusnak volt már ifjú éveiben valamilyen felekezetközi átjárásban része — ez a debreceni és a sárospataki kollégiumból az Akadémiára eljutókhoz viszonyítva jelentős aránynak tekinthető.

A származáshoz, s az apa foglalkozásához képest természetesen minden érintett nagyon komoly emelkedést produkált — ez persze önmagában nem meglepő, hiszen a magyar szellemi élet csúcsára jutottak azzal, hogy megválasztották őket akadémikusnak. Ezen túlmenően néhány jelenséget tudunk egyelőre — a megfelelő számú egyéni életút részletes tanulmányozását megelőzően — hangsúlyozni.

A legnépesebb csoportot az ároni házból származók alkotják. Döbrentei Gábor, Fábián Gábor, Hetényi Lajos, Péczely József és Tóth Lőrinc apja volt protestáns lelkész. Közülük Hetényi volt az egyetlen, aki a foglalkozáshierarchiában nem lépett se feljebb, se lejjebb — apja nyomában pap lett belőle is, miután a bécsi teológiai professzori meghívása a kinevezés ellenére meghiúsult. Péczely kollégiumi professzorként maradt az egyház szolgálatában. Fábián Gábor és Tóth Lőrinc országgyűlési képviselőként és a reformkori közélet aktív tagjaként vált a társadalmi és politikai elit szerves részévé. Gondol Dániel pedig a minisztériumi tisztviselőségig jutott.

Szerényebb sorból Ballagi Mór és Zádor György származott. Ballagi apjáról már esett szó: nincstelen vándortanítóként járta be az ország különböző tájait,

[17] Kőszegen nem volt református iskola. Zádort a korán özvegyi sorba jutó édesanyja a német nyelv megtanulása érdekében küldte a városba – valószínűleg az evangélikusok kisiskolájába. TÓTH Lőrinc: Zádor György magyar akadémiai rendes tag emlékezete. Pest, 1869. 4–5.

hogy végre stabil állásra leljen Pápán. Zádor György apja falusi gazdálkodó volt, igaz, kisnemesi címet viselt hozzá. Ballagi ehhez képest végül főiskolai tanár és a református egyház egyik legfontosabb szellemi vezére lett, Zádor pedig jogakadémiai tanárságig, majd pedig a hétszemélyes tábla bírói tisztéig emelkedett. Nem ismerjük egyelőre részletesen Cserna János családi hátterét: az biztos, hogy nemesi rangú volt, s viszonylag szerény pályát futott be — grófi, illetve egyházi uradalmak mérnöki posztját töltötte be. Szintén legfeljebb csak középszerű módból származhatott a Felsőőri előnevet viselő Bertha Sándor: apja elzálogosította eredeti családi birtokait, s ezért Sopron mellől Esztergom megyébe kellett költöznie a családnak. Sándor a reformkori pesti társadalmi–kulturális elit tagjává lett, s az MTA ügyészeként vett részt a tudós mozgalom szervezésében.

Nagy Károly apja gyógyszerész, jómódú polgár volt — ő maga is gyógyszerész lett, de ugyanakkor a Károlyi és Batthyány grófok szolgálatában is állt tisztviselőként. Szintén jómódú családból származott Tarczy Lajos, aki aztán a pápai kollégium tanára lett. Zsoldos Ignác apja orvos, méghozzá Veszprém vármegye első főorvosa volt — s talán a reformkori részhalmazból Ignác jutott a legmagasabbra a civil hivatali ranglétrán: főszolgabíró és országgyűlési képviselő volt, majd pedig előbb a hétszemélyes tábla elnöke, végül pedig a Kúria tanácselnöke lett.

A reformkori akadémikusok közül Ballagi Mórról és Döbrentei Gáborról tudjuk, hogy társadalmi kapcsolatrendszerének kiépítésében, s így társadalmi mobilitásában kifejezetten nagy szerepet játszott a magánnevelősködés. Ballagi már nagyváradi évei után, továbbra is súlyos nélkülözések közepette Pesten egy évig a Király utcában lévő szálláson volt ágyrajáró. Ekkor előbb Móron, később Surányban nevelősködött. A surányi plébánostól kapta élete első latin és görög könyveit, s ugyanő fedezte fel a fiatalember tehetségét, és bíztatta tanulmányainak folytatására.[18]

Míg Ballagi a megélhetés miatt kényszerült magánnevelői feladatok vállalására, s ez mintegy véletlenül segített neki kulturális értelemben is a feljebb lépésben, Döbrentei kifejezetten tudatosan építette a maga kapcsolati hálóját a magánnevelői állás segítségével. Kazinczy közbenjárásával jutott el gróf Gyulai Ferencné megbízásáig, s ily módon alkalma nyílott Erdély minden jeles főúri családjával, családfőjével megismerkedni. Nem kevesebb, mint 17 éven át

[18] BALOGH Katalin: Ballagi Mór, a bibliafordító. = KÚT IX (2010) 1. sz. 1–18., különösen: 7.

szolgált a családnál, ezalatt jószerével minden erdélyi főurat és főúri családot megismerhetett. Ráadásul neveltje, Gyulai Lajos Erdély egyik legműveltebb és legbefolyásosabb alakjává vált, aki egész életében hálás volt Döbrentei áldozatos és nívós nevelői munkájáért.[19]

A harmadik korszakban, 1871-ben levelező taggá választott Domanovszky Endre életében szintén fontos szerepet játszott a magánnevelősködés. Az igen szerényen élő Domanovszky a későbbi zempléni főjegyző, Vladár Ervin gyerekeinél egy évig, Lónyay Gábor házában két esztendeig szolgált, de néhány hónapig gr. Zichy Jenőnek is volt a nevelője.

Az 1858 után megválasztott akadémikusok közül lelkészi házból Kovács-Sebestyén Endre származott – őbelőle sebész, a budapesti Szent Rókus Kórház főorvosa lett. A két evangélikus akadémikus, Zsigmondy Vilmos és Lichner Pál atyja egyaránt egyházi intézményben szolgált – mindketten a pozsonyi líceum tanáraként. Zsigmondy bányamérnökként dolgozott az ország több pontján, majd Selmecbánya országgyűlési képviselőjeként politikai elitpozíciót is elfoglalt. Lichner ezzel szemben apjához képest nem mozdult a foglalkozáshierarchián, ő is a pozsonyi líceumban helyezkedett el.

A többiek jobbára egymásra hasonlító gyökerekkel rendelkeztek, s mindannyian a régi nemesi világ kevésbé tehetős, de tisztes módban élő szegmenséből jutottak el az Akadémiára. Domanovszky Endre elszegényedett családba született, Jókai apja kisbirtokos és egyben ügyvéd, Molnár Aladáré nemes és szolgabíró, Thaly Kálmán édesapja vármegyei főbíró volt. Kenessey Albert apja szintén nemes és községi jegyző volt, de Kenessey családi háttere ennél lényegesen érdekesebb: anyai nagybátyja ugyanis az a Pauer János egyháztörténész, római katolikus pap volt, akit 1858-ban választottak levelező taggá, 1878-tól pedig Székesfehérvár püspökeként szolgált. (Kenesseyt 1871-ben választották meg az Akadémia levelező tagjává.)[20]

Talán Kerkapoly Károly rendelkezett a legpatinásabb nemesi származással. Talán nemcsak véletlen, hogy mindannyian a politikai elit közelébe is kerültek: Jókai, Thaly és Kerkapoly országgyűlési képviselőként, Molnár és Kenessey pedig minisztériumi szakértő tisztviselőként került a dualizmuskori szakmai–politikai döntéshozatal közelébe. Közülük Kenessey Albert jutott a legkevésbé magasra, hiszen egy aránylag egyedi szakterület specialistájaként számítottak

[19] JANCSÓ Elemér: Döbrentei Gábor élete és munkássága. Minerva, Kolozsvár, 1944. 55–59.
[20] TISZA István: Kenessey Albert, a magyar hajózási szakirodalom első jelentős művelője. = A Közlekedési Múzeum Évkönyve 1981–1982. VI. 343.

a tudására (ő alapította a Hajózási Téli Iskolát). A legmagasabbra pedig Kerkapoly Károly jutott, aki volt pénzügyminiszter, s egyszersmind kiérdemelte a pesti egyetemen a professzori kinevezést is.

KÖVETKEZTETÉSEK

A dunántúli református kultúrrégióhoz kötődő akadémikusok száma a reformkorban megválasztottak körében 13 fő volt. Ez a teljes tagsághoz viszonyított 5,5%-os arány azt jelenti, hogy minden huszadik akadémikushoz fordulhattak a korabeli dunántúli hitsorsosok, ha egy múzeum vagy közművelődési egyesület alapításához, esetleg egy szobor felállításához vagy egy kiadvány publikálásához támogatót, védnököt kerestek, netán egy újabb akadémikus megválasztásáért lobbiztak volna a legmagasabb szellemi–tudományos körökben. Ez tisztes, de nem kiemelkedő mennyiségi adat: a reformkorban megválasztott akadémikusok közül Székesfehérvár, Szombathely vagy épp Vác városához is kötődtek ennyien, míg például Sopront 23-an, Győrt 27-en érezhették magukhoz közeli településnek. Ugyanakkor a Dél-Dunántúl reprezentációjához képest mégiscsak jelentős ez a létszám: a legkomolyabb képviselettel rendelkező Pécsnek is csak 9 akadémiai kapcsolata volt.

A vizsgált térségben a következő két korszakban tapasztalt jelentős számbeli visszaszorulás egy általános tendenciához igazodott: lényegében az összes vidéki szellemi centrum akadémiai kötődése elhalványult, ez alól csak Kolozsvár, valamint a markáns, de azért nem teljes visszaszorulást elszenvedő Debrecen és Pozsony képezett kivételt. A visszaesésnek a dunántúli reformátusok körében tapasztalt mértéke drámai – de nem egyedi, hiszen a legtöbb patinás városunk (pl. Eger, Sárospatak, Sopron, Vác) ugyanígy veszítette el legtöbb akadémiai kapcsolatát.[21]

Az egyszerű mennyiségi jellemzőket érdemes összevetni a tiszántúli és a tiszáninneni református egyházkerülettel vagy inkább a Debrecen és Sárospatak körül húzódó felekezeti kultúrrégiókkal. Sárospatak esetében ugyanez a nagy iramú visszaszorulás tapasztalható: a reformkorban még 22 fős érdekeltség a következő szakaszban 8, a harmadik időmetszetben pedig 2 fősre olvadt. Debrecen esete más modellt sugall: a reformkorban 23 kiválóság

[21] Részletes adatokat ebben a tanulmányban közlök: UGRAI János: Az akadémikusok társadalmi jellemzői… Lásd a 9. lábjegyzetet!

jutott el innen az akadémiai megválasztásig, míg a rákövetkező két időmetszetben 14, illetve 10 fő.

Mindezek mellett néhány jellegzetes vonás körvonalazódik az akadémikusok felemelkedésének, kinevelésének elemzése révén, amelyek meglehetősen egyedivé teszik a dunántúli református kultúrrégiót. Ez a felekezeti kultúrrégió csak gyenge vonzerővel rendelkezett: kívülről ide nem nagyon érkeztek tanulni vagy dolgozni olyanok, akik aztán az MTA tagságába kerültek volna. Ugyanakkor nem is feltétlenül tudta megtartani a saját kiválóságait: klasszikus kibocsátó régióként azonosíthatjuk a térséget, hiszen a legtöbb itt született vagy itt tanult akadémikus végül az ország más pontjain — elsődlegesen természetesen Pesten — találta meg a számítását. Feltűnő továbbá, hogy mennyire csekély eséllyel kapcsolódhattak az akadémiai mozgalomba a Balatontól keletre és délre eső református közösségek — szinte kizárólag a Pápa–Komárom közötti tengely, s annak közvetlen vonzáskörzete játszott szerepet a térségi református csúcsértelmiségi-utánpótlásban.

Fontos jelenség, hogy részint a kultúrrégió relatív nyitottsága felekezeti értelemben, valamint az, hogy Pápa mellett Komárom is számottevő szereplője volt az akadémikusok oktatásának. Ez a fajta decentralizáltság a Tiszántúlon egyáltalán nem alakult ki, s a Tiszáninnen térségében is csak egy enyhébb, Sárospatak iskolavárosi szerepét kevésbé megkérdőjelező versengés nyomaira bukkantunk Patak és Miskolc között. A felekezeti átjárás a Tiszántúlon szintén csaknem ismeretlen volt, a tiszáninneni református kultúrrégióban viszont a dunántúlihoz hasonló nyomait fedezhetjük fel ennek a nyitásnak.

Nagyon különös, az eddigi ismereteink szerint a reformátusokra leginkább Dunántúlon jellemző jelenség, hogy az innen kikerülő akadémikusok tekintélyes arányban lettek a legfelső szinten közszolgák (minisztériumi tisztviselők, miniszterek, országgyűlési képviselők). Mind az észak-magyarországi, mind a kelet-magyarországi reformátusok hosszabban tanúsítottak lényegesen markánsabb elzárkózást az állam központi intézményrendszerével szemben.

* * * * *

Summary

JÁNOS UGRAI

Paths „upward" from the Reformed communities of Transdanubia
Lessons from the mobility of 19th-century Reformed academics in Transdanubia

From the foundation of the Hungarian Academy of Sciences in 1830 until 1891, we identified 22 academics who spent part of their careers in the Reformed cultural region of Transdanubia: they were born, studied, or worked here as adults. (The collection does not include those academics from Transdanubia who had no connection with Reformed ecclesiastics or schools.) The collective biographical analysis led to several conclusions. First, it is striking how rural intellectual centres were pushed back from the academic movement during the century. This is not a unique phenomenon, and in any case, the Reformed of Transdanubia were no exception: in fact, they were only able to secure serious academic representation during the Reform Era, and by the end of the century, their representation had almost disappeared. It is also clear that the Reformed cultural region of Transdanubia had very little appeal and retention power and thus can best be described as an emitting cultural region. A strong regional phenomenon is that this Reformed cultural region was not organized around a single institution: in addition to Pápa, Komárom also played an important role in recruitment. In addition, interconfessional interaction was more common than elsewhere. It is also striking how the general geographical differences of Transdanubia were reflected in this study: the areas south of Lake Balaton were completely left out of the academic movement. Finally, there is one more phenomenon that is characteristic of the Reformed community in Transdanubia: the denominational cultural region was also open in a political sense, as a striking number of people were employed in various institutions and organizations of the central state administration.